

УДК 75.046.3(477.54/62)«20»:75.052(043)

Шуліка В.В.

Харківська державна
академія дизайну і мистецтва

ВОЛОДИМИРСЬКА-ЧУГУЇВСЬКА ІКОНА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ ТА ЇЇ СПИСКИ

Шуліка В.В. Володимирська-Чугуївська ікона Пресвятої Богородиці та її списки. Статтю присвячено Володимирській-Чугуївській іконі – одній з найшанованих на Слобожанщині образів Богоматері. На сьогодні Володимирська-Чугуївська ікона та її списки практично не мають дослідницької традиції. В статті викладена історія побутування Володимирської-Чугуївської ікони та її інтерпретації в іконописних відтвореннях. Особливу увагу приділено варіативному застосуванню Чугуївського образу від прямих списків до включення його в патрональні ікони та складні історично-символічні композиції.

Ключові слова: Ікона Богоматері, Чугуїв, Слобожанщина.

Шуліка В.В. Владимирская-Чугуевская икона Пресвятой Богородицы и ее списки. Статья посвящена Владимирской-Чугуевской иконе – одной из наиболее чтимых на Слобожанщине образов Богоматери. Сегодня Владимирская-Чугуевская икона и ее списки практически не имеют исследовательской традиции. В статье изложена история бытования Владимирской-Чугуевской иконы и ее интерпретации в иконописных воспроизведениях. Особое внимание уделено вариативному использованию Чугуевского образа от прямых списков до включения его в патрональные иконы и сложные историко-символические композиции.

Ключевые слова: Икона Богоматери, Чугуев, Слобожанщина.

Shulika V. Vladimir-Chuguevskaya icon of the Theotokos and her lists. Article is devoted to the Vladimir-Chuguevskaya icon – one of the most revered in Slobozhanshyna images of the Virgin. Today Vladimir-Chuguevskaya icon and lists virtually no research tradition. The article describes the history of existence of Vladimir-Chuguevskaya icon and its interpretation in the iconographic reproductions. Particular attention is paid to the variability ariability Chuguevsky image lists to direct inclusion in the patronal icon and complex historical and symbolic compositions.

Key words: Icon of the Mother of God, Chuguyiv, Slobjanshina.

Постановка проблеми. Серед всього різноманіття шанованих на Слобожанщині ікон Богородиці, однією з найбільш розповсюджених в своїх списках була Володимирська ікона Богоматері. Нажаль наукових досліджень самої ікони та її інтерпретацій в списках слобожанських майстрів до сьогодні не проводилося.

Аналіз публікацій. Володимирська-Чугуївська ікона як мистецький феномен практично не має дослідницької традиції. Ікона згадується в церковній літературі, яка була оприлюднена до 1917 р. [1,2,5]. За радянські часи ікону згадував у своїх спогадах видатний художник І.Ю.Рєпін, дитинство якого пройшло в м. Чугуїв [3]. В наш час дослідження Володимирської-Чугуївської ікони в контексті розвитку слобожанського іконопису проводив автор цієї публікації [6-8].

Церковний переказ стверджує, що першою іконою іконографічного типу Єлеуса (Замилування) була ікона, яку написав св. євангеліст Лука. З XI ст. іконографічний тип Єлеуса набуває поширення у Візантії, а у XII ст., після перенесення чудотворної ікони (чи її списку) Богородиці Єлеуси з Константинополя до Вишгорода, цей іконографічний тип набуває поширення і на Русі. Спочатку чудотворна ікона була поставлена у м. Вишгороді під Києвом, де вона прославилася багатьма чудесами, але у 1155 р. князь Андрій Боголюбський переніс ікону до Володимира-на-Клязьмі. У 1395 р. ікона була перенесена до Москви для порятунку міста від навали Тамерлана. Після того, як Москву чудесним чином було врятовано, ікона стає палладієм московського князівства і у Володимир її повернено не було. До XVII ст. Володимирська ікона Богородиці сприймається як суто московська чудотворна ікона і хоча перекази про перебування ікони у Вишгороді зберігалися, в українському іконописі XVII – XVIII ст. цей образ Богородиці поширення не отримав.

На відміну від інших Українських земель на Слобожанщині у XVIII ст. Володимирська ікона Пресвятої Богородиці набула виняткового шанування. Наприкінці XVII ст. в декількох кілометрах від міста Чугуєва (нині Харківська обл.) ченцем Чугуївського монастиря Всіх Святих був знайдений чудотворний Володимирський образ Богородиці. Згідно з переказом, обходячи околиці Чугуєва, чернець побачив пень, біля якого струменіло джерело. На пні стояв Володимирський образ Богородиці. Ченці Чугуївського монастиря три рази приносили ікону в монастир, і три рази ікона дивним чином поверталася на те місце, де її знайшов чернець, доки не була дана обіцянка, в пам'ять про чудесне набуття образу влаштовувати щорічно два хресних ходи до того місця, де її було знайдено [1,2].

У 1700 р. біля Чугуєва була заснована Володимирсько-Богородична пустинь, біля якої утворилося монастирське село Кочеток [9:64-65]. У 1787 р. Володимирську пустинь було ліквідовано за наказом Катерини II [9:140]. У той час були закриті майже всі монастирі Слобожанщини. Шанована ікона залишалася в дерев'яній монастирській церкві, яку було перетворено на парафіяльну. У 1824 р. (згідно з К.Щелковим – в 1825 р. [9]) чудотворний образ було перенесено до спеціально побудованого храму в с. Кочеток, а у 1859 р. до нового кам'яного храму [8:236]. Під час Другої

Надійшла до редакції 08.10.2013

Світової війни чудотворний Володимирський-Чугуївський образ Богородиці, про хресні ходи з яким згадує у своїх спогадах художник І.Ю.Рєпін, було втрачено.

Ціль статті. Проаналізувати розповсюдження списків ікони, що досліджується, їх специфічні особливості та інтерпретації.

Результати роботи. Володимирська-Чугуївська ікона, як головна святиня міста, зайняла поважне місце в сюжетному репертуарі іконописців Чугуєва. У фондах Художньо-меморіального музею І.Ю.Рєпіна в Чугуєві (далі ХММ) було виявлено декілька списків Володимирської ікони Богородиці, а також сімейна ікона, де над зображенням патрональних святих розміщено цей образ.

Серед виявлених в процесі дослідження ікон, в першу чергу, слід згадати ікону Чугуївського іконописця І.Нечитайлова (іл. 1), яка має авторський підпис. Про іконописця І.Нечитайлова серед інших майстрів Чугуєва також згадує у своїх спогадах І.Ю.Рєпін [3]. Судячи з авторського напису на зворотньому боці, ікону було написано в 1874 р. для домашньої молитовні самого митця. Напис на зворотньому боці ікони: «Икона съ ризой и рамой /14 Ёюня 1874 года /дел. И.Г.Нечитайловъ /Г. Чугуевъ /Собственно для себя».

Це є дуже рідкісним явищем, коли ікона, написана іконописцем для самого себе, стає відомою. Звичай іконописці не часто ставили на іконах подібні написи. Це свідчить і про особливе шанування самими іконописцями цього образу.

Ікона І.Нечитайлова підкладна, одягнена в дерев'яні шати з позолоченими алебастровими візерунками. Оклад має високий рельєф з декоративними елементами, виконаними в так званому «селянському стилі», у вигляді плетіння, яке утворює хрести. У верхніх кутах ікони в круглих медальйонах зображені рельєфні рівносторонні хрести з кінцями, які розширюються. Плетінка селянського стилю була характерною для іконопису Російської Імперії 60-х - 70-х рр. XIX ст. Оскільки ікона підкладна, вона не дає уявлення про колір одягнень Богоматері та Христа, які, як ми побачимо далі, в Слобожанській традиції мають специфічні відмінності від протографу.

Крім ікони І.Нечитайлова в зібранні музею знаходиться ще кілька списків Володимирської ікони. Серед них ікона на темному коричнево-оливковому тлі (Ж-206) (іл. 2) та ікона, авторство якої приписується молодому І.Ю.Рєпіну (1863р.?) (Ж-2), який до навчання в Імператорській академії мистецтв вже отримав визнання як Чугуївський іконописець (іл. 3). Ця Рєпінська (?) ікона написана на темно-зеленому глауконітовому тлі, має витончений золотий візерунок на полях. Згідно з музейним переказом ця ікона була написана і подарована І.Ю.Рєпіним своїй двоюрідній сестрі П.Ф.Жуковій, а та в свою чергу благословила цією іконою свою хресницю М.Торбееву. Насадки ж М.Торбеевої віддали ікону до музею. Якщо це був і справді братній подарунок, то вибір сюжету ікони також не залишає жодного сумніву щодо сюжетних пріоритетів іконописця.

Основною відмінністю від Вишгородського протографу чугуївських ікон, крім трактування складок, є

зображення Христа. Спаса Еммануїла тут зображено у білому гіматії та вохристову хітоні з клавом також вохристого кольору. Якщо на протографі Богородиця зображена темним силуетом на світлому (золотому) тлі, то на чугуївських іконах навпаки, Вона зображена світлим силуетом на темному зеленому тлі.

У фондах Чугуївського музею збереглася унікальна ікона другої половини XIX ст., на якій зображено явління Чугуївського образу (іл.4). Крім того, що явлений образ тут виписаний з достатньою скрупульозністю, в композицію включено зображення бані та шатрової дзвіниці кочетківської церкви. Ця церква на момент явлення ікони ще не була побудована, але вже існувала під час написання ікони Чугуївським майстром. Іконографічні особливості ікони, яка зображена в сцені явлення, ідентичні спискам Володимирської-Чугуївської ікони з фондів ХММ (іл. 2, 3). Зберігається зображення світлого силуету фігур Богородиці та Христа на темному тлі. Також аналогічно зображені кольори одягнень.

У XIV ст. в країнах Візантійського світу з'являється традиція зіставляти різномасштабні форми в межах єдиної площини, поєднувати зображення того, які належать різним смисловим та просторовим сферам [4: С. 193-104]. Ілюстрацією до цього можуть слугувати сімейні ікони, де над патрональними зображеннями святих розміщено чудотворні образи, шановані в даній місцевості. В.Н.Лазарев, а слідом за ним і Е.С.Смірнова, виявили цілу групу новгородських патрональних ікон, в верхніх частинах яких розміщено шанований у Новгороді образ Богоматері «Знамення» [4]. Ця традиція продовжувала існувати й в XIX ст. на Слобідській Україні. У фондах ХММ І.Рєпіна зберігається патрональна ікона такого типу. Ця ікона була виявлена співробітниками Чугуївського музею в с. Кам'яна Яруга Чугуївського району (іл. 5). На іконі зображені св. муч. Агафія та св. муч. Микита, над якими на хмарах зображена Володимирська ікона Богородиці. Святі стоять на плато з крутими схилами на задньому плані. Цей краєвид характерний для м.Чугуєва та його околиць. На цій іконі образ Богородиці зі Спасом Еммануїлом написано темним силуетом. Спасителя зображено у зеленому гіматії (ікону було реставровано на каф. РСМЖ ХДАДМ під керівництвом Шуліки В.В. у 2008 р.).

Списки Володимирської-Чугуївської ікони в другій половині XIX ст. отримують поширення і в борисівських іконописців. Борисівські майстри зберігають притаманне чугуївській традиції принцип світлого силуету на темному тлі. Незважаючи на те, що сл. Борисівка в 1797 р. відійшла до Курської губернії (нині Білгородська обл. РФ), на протязі існування тут іконописної традиції в сюжетному репертуарі іконописців домінували списки не Курських, а саме Слобожанських шанованих ікон. Володимирська-Чугуївська ікона тут не домінувала, але мала поширення.

Володимирська-Чугуївська ікона стала на початку раніш не розповсюдженої в іконописі Слобожанщини традиції зображувати чудотворні ікони в іконах [7]. Незабаром після побудови, храм в с. Кочеток було розписано [6]. З настінних розписів храму до нашого часу

збереглися шість композицій нави: це розписи «Христос на Голгофі» (копія з К.Штейбена), «Благословіння дітей», «Стрітіння Володимирської ікони» (іл. 6), «Буря на Генісаретському озері», «Чудесне насичення народу», «Воскресіння Лазаря». Ці композиції не дають повного уявлення про іконографічну програму розписів всього храму, але основну думку, яку заклали автори стінопису, можна простежити. Всі шість композицій пов'язані саме з шанованою іконою, яка тут зберігалась.

Оригінальна (шестикутна) форма нави стала причиною незвичного розташування головного розпису храму. Згідно з правилами, головний храмовий розпис, який присвячено святому чи празнику, в пам'ять про якого освячено храм, розміщується праворуч від входу. При такому розташуванні в храмі с. Кочеток розпис виявився б практично за спинами парафіян (південно-західна стіна). Щоб цього уникнути, іконописець помістив розпис на стіну праворуч від іконостасу (південно-східна стіна). На розписі зображено хресний хід з Володимирською іконою Богородиці. Навпроти «хресного ходу», що символізує шанування прославленої святині, на північно-західній стіні зображена «Буря на Генісаретському озері», диво, коли Христос своїм велінням приборкав стихію. Ці два розписи пов'язані між собою, тому що перший наочно демонструє символ дива – ікону, а інший наочно показує Божественне дійство. У цьому сюжеті засуджується безвір'я, коли апостоли і народ злякалися бурі, не сподіваючись на Боже заступництво.

Друга пара розписів – «Чудесне насичення народу» та «Благословіння дітей». Розпис «Благословіння дітей» змушує згадати про необхідність прийняття Царства Божого «як дитя», тобто без сумніву, з чистою вірою. Чиста, без сумніву віра стає і єдиною можливістю отримати зцілення через ікону. Розпис «Чудесне насичення народу» показує чудо дарування людству необхідних благ, а так само віру в Божественну могутність.

Третя пара розписів – «Воскресіння Лазаря» та «Христос на Голгофі». Сюжет «Воскресіння Лазаря» трактується як прообраз загального воскресіння, а образ Христа на Голгофі, як перемога Христа над смертю. Образ Христа на Голгофі написаний з популярної в середині XIX ст. картини К. Штейбена. І.Ю.Рєпін у своїх спогадах згадує цей твір як один з поширених в іконописців Чугуєва зразків для копіювання [3].

Розписи рясніють цікавими деталями. Так ченці в композиції «Стрітіння Володимирської ікони» показані у характерних для XVIII ст. клобуках, цим, вірогідно, підкреслено, що чудотворна ікона в XVIII ст. була, в першу чергу, монастирською святинею. Також, чудотворний Володимирський образ тримає чоловік, одягнений в атрибути царської особи. Історичних даних про те, що хтось з вінценосних осіб брав участь у хресних ходах з Чугуївською іконою немає. Тому автором статті було зроблено декілька припущень:

Розпис показує історичний епізод – перенесення ікони з Вишгорода до Володимира-на-Клязьмі князем Андрієм Боголюбським.

Розпис є алегорією. Тут відбувається містична передача чернецтву чудотворної Володимирської ікони св. князем Володимиром – хрестителем Русі.

Ідея містичної передачі підкреслюється жестом єпископа, який очолює процесію ченців і мирян. Архієрей простягає руки до чудотворного образу. Про те, що чоловік з атрибутами влади не є сучасником зображених подій, говорить його одяг: туніка, чоботи, горностаєва мантія (таку версію автор статті почув в Кочетківській церкві).

Розпис є алегорією. Князь Андрій Боголюбський переносить ікону в Кочетківський монастир. На розписі зроблена спроба зобразити місце явлення ікони. Про те, що князь з іконою зображений на місці явлення Чугуївської святині, говорить гора на задньому плані, біля підніжжя якої, була знайдена ікона (автор статті особисто оглядав місце явлення ікони). Шатро, зображене за фігурою князя, говорить про те, що князь з іконою подорожує. Таке алегоричне рішення є великою рідкістю для іконографії Слобожанських стінописів XIX ст.

Крім того, зображення Чугуївської ікони ми бачимо в вищезгаданій іконі з фондів ХММ.

Володимирський-Чугуївський образ був не єдиним списком Володимирської (Вишгородської) ікони, який шанувався на Слобожанщині. У XVIII ст. шанування набула Володимирська ікона з Аркадійського монастиря [5: С.274]. Після ліквідації монастиря внаслідок реформ Катерини II ікона була перенесена в с. Мартова (Харківська обл.). Список Володимирської ікони шанувався в м. Валуйки (нині Білгородська обл.; згідно з переказами ікона була подарована Петром I) [2: С.543]; в с. Андріївка (колишній Ізюмський повіт Харківської губ.) [2: С. 545]; в Хорошевському жіночому монастирі [2: С. 545] під Харковом. Але на відміну від Чугуївського образу ці ікони не отримали поширення в своїх відтвореннях.

Висновки:

1. Дослідження літератури показало, що Володимирська-Чугуївська ікона та її списки майже не мають дослідницької традиції (за винятком публікацій автора цього дослідження). Ікона згадується лише в церковній та мемуарній літературі.
2. Традиція шанування Володимирської ікони Богородиці виділяє Слобожанщину серед інших регіонів України.
3. Незважаючи на те, що в Харківській губернії перебувало кілька шанованих Володимирських ікон, саме чугуївський образ завдяки розвитку в XIX ст. ікономалярства в Чугуєві набуває поширення в своїх списках. Володимирський чудотворний образ стає одним з головних сюжетів чугуївських іконописців.
4. Зустрічаються списки, які повторюють протограф, також патрональні ікони святих із зображенням Володимирського образу. Крім того, Володимирську-Чугуївську ікону зображували в сюжетних композиціях, що зображують як явлення чудотворної ікони, так і хресний хід з нею (Стрітіння).
5. Зберігаючи загальну композицію візантійського протографу, Володимирська-Чугуївська ікона має свої специфічні відмінності. Так, Богородиця з Христом зображуються світлим силуетом на темно-оливковому тлі. Христос одягнений в біло-вохристі (іноді в біло-зелені) одіяння.

Іл. 1. І. Нечитайлов. Владимирская икона Богородицы. Дерево, масло. Чугуевская школа. 1874. ЧХММ (Ж 47). Фото Шулики В.В.

Іл. 2. Владимирская икона Пресвятой Богородицы. Дерево, масло. Чугуевская школа. Втор. пол. XIX в. Чугуев, ЧХММ (Ж 206). Фото Шулики В.В.

В подальших розвідках планується дослідження сюжетного репертуару слобожанського ікономалярства.

Список літератури:

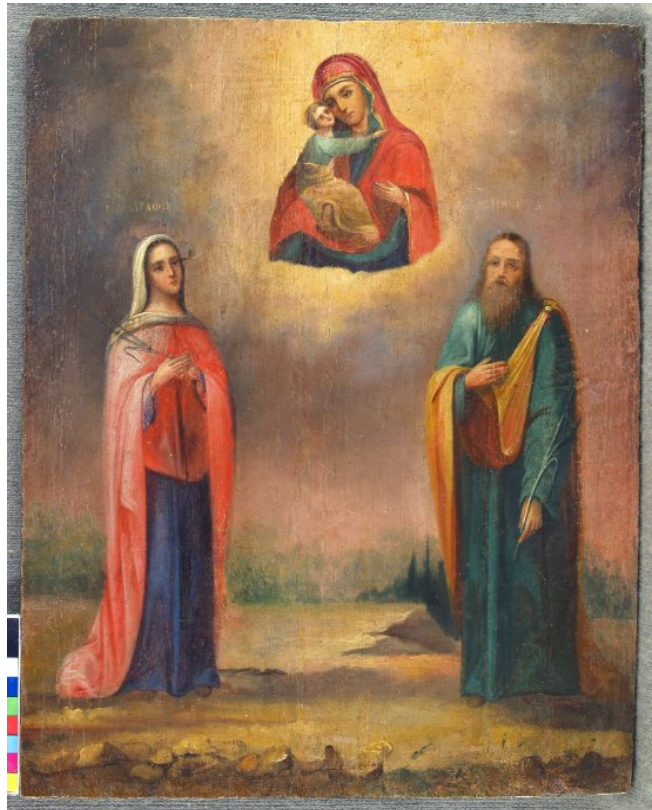
1. Зверинский, В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи.-- II. Монастыри по штатам 1764, 1786 и 1795 г./В.В. Зверинский.-- СПб.: Тип. Безобразова, 1892.-- 462 с.
2. Поселянин, Е. Богоматерь: Описание Ее земной жизни и чудотворных икон. Книга 1 / Е. Поселянин. – Краматорск: Тираж-51, Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2006. – 667 с.
3. Репин, И.Е. Далекое близкое/И.Е. Репин. – М.: Искусство, 1964. – 512 с.
4. Смирнова, Э.С. О местной традиции Новгородской живописи XV в. Иконы с избранными святыми и Богоматерью «Знамение»/Э.С.Смирнова//Средневековое искусство: Русь. Грузия. – М.: Наука, 1978. – С. 193-211.
5. Филарет (Гумилевский), арх. Историко-статистическое описание Харьковской епархии/арх. Филарет (Гумилевский).—В 3-х т.—Х.: Факт, 2005. – Т.2.—432 с.
6. Шулика, В.В. Росписи храма в с.Кочеток и Владимирская икона Пресвятой Богородицы/ В.В. Шулика//Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність», 20-21 травня 2008 р. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Х.: ХНПУ ім. Сковороди, 2008. – С. 344-347.

Іл. 3. И. Е. Репин. Владимирская икона Пресвятой Богородицы. Дерево, масло. Чугуевская школа. Втор. пол. XIX в. Чугуев, ЧХММ (Ж 2). Фото Шулики В.В.

Іл. 4. Явлення Владимирської ікони Пресвятої Богородиці в с. Кочеток. Дерево, масло. Чугуєвська школа. Втор. пол. XIX в. Чугуєв, ЧХММ (ЖВ 53). Фото Шулики В.В.

Іл. 5. Владимирська-Чугуєвська ікона Пресвятої Богородиці з предстоящими свв. муч. Агафьей і Никитой. Дерево, масло. Чугуєвська школа. Втор. пол. XIX в. Чугуєв, ЧХММ (Ж 307). Поступила из с. Каменная Яруга, Чугуєвського району. Фото Шулики В.В.

Іл. 6. Сретение Владимирської ікони. Роспись наоса. Сер. XIX в. Кочеток, Чугуєвський район, храм Владимирської ікони Богородиці. Фото Шулики В.В.

7. Шулика, В.В. Феномен «ікона в іконі» в іконописі Слобожанщини другої половини XIX – поч. XX в. / В.В. Шулика // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: зб. наук. праць / за ред. В. Я. Даниленка. – Х.: ХДАДМ, 2007. -- № 5. – С. 173-184.
8. Шулика, В.В. Владимирська-Чугуєвська ікона Богородиці в іконописі Слобожанщини другої половини XIX – поч. XX століття / В.В. Шулика // Матеріально-художня куль-

тура: проблеми теорії та практики. Всеукраїнська науково-практична конференція за підсумками роботи у 2010/2011 н.р., м. Харків ХДАДМ 19-20 травня 2011 – Х.: ХДАДМ, 2011. – С. 169-175.

9. Щелков, К.П. Историческая хронология Харьковской губернии / К.П. Щелков. – Х.: Университетская типография, 1882. – 365 с.